

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертационен труд на тема:
„Опозицията град-село в българската проза
от Освобождението до Първата световна война”
от Даниела Беличовска

Пред себе си имаме дисертационен труд, притежаващ всички признаци на сериозно научно изследване, направено по „правилата на жанра” и притежаващо редица достойнства. Трудът с обем от 270 стр. се състои от пространен Пролог, 3 глави, Заключение и Библиография, в която са посочени 262 заглавия на български език (статии и монографии). Главите са сложно, но много добре разчленени, като така проблематиката на труда е разгърната по един впечатляващ начин, като същевременно е поднесена убедително и прегледно; яснотата на мисълта рефлектира в яснотата на изложението.

Както се вижда от заглавието, в центъра на изследването стои опозицията „село-град” и отражението на свързаната с това проблематика в десетилетията от Освобождението до Първата световна война. Веднага трябва да подчертаем, че изследователският интерес е фокусиран много точно: тази проблематика наистина е изключително важна за българското общество през фиксирания период, а българската литература разполага със съответния „фонд” от текстове, които да бъдат анализирани. Да припомним, че към 1878 г. българското население живее почти изключително в селата, а на територията на днешна България няма нито един град, в който българите са мнозинство (да не говорим, че едва няколко селища изобщо отговарят на „идеята” за град). Така процесът по изграждане на модерната българска държава може да бъде прочетен като процес на „погражданчване” на едно исконно селско население, с всички произтичащи от този дълбок социален катаклизъм „странични ефекти”. Ясно е, че поради своята очевидност тази проблематика няма как да не е била забелязана досега от изследователите, но тук тя е представена по съвършено нов начин, през призмата на достиженията на модерната социология и така решително се скъсва с безнадеждно остарелите методи от 50-60-те години. В това – сполучливото съчетание между традиционност на проблематиката и оригиналност на подхода към него – виждам едно от безспорните достойнства на труда; великолепно е защитена заявената претенция за „едно ново разглеждане на обособената опозиция през актуална философска и методологическа оптика” (с. 243).

Съвсем справедливо (съзнателно или не) авторката следва един важен императив, а именно: научната реконструкция трябва да следва логиката на своя предмет. Ето защо тя последователно изявява и следва двусъставността на своя предмет, по-точно – чете го в двоен код, убедено отстоявайки тезата, че единствено „двете оптики на разглеждане на проблема... – социално-научната и литературно-художествената – изграждат цялостната представа по въпроса” (с. 124). Това разбиране е последователно защитено в цялото изложение, където всеки проблем е изложен точно така – първо се дава по-общата социологическа картина, а след това се анализират съответните литературни „примери” (разкази и повести), които подпадат в съответното поле и третираят съответния въпрос. Анализирани са произведения на авторите, типични представители за периода: Иван Вазов, Михалаки Георгиев, Тодор Влайков, Георги Стаматов, Антон Страшимиров, Елин Пелин, Георги Райчев; за целите на изследването са привлечени и разказите на Константин Константинов.

Дисертантката е представила пред научното жури един добре оформен труд и от гледна точка на „поетиката” на научното изследване; не можем да не изтъкнем сполучливото разпределение на акцентите, логичността и прегледността на изложението, яснотата на

изказа (макар и понякога излишно утежнен от „модерна“ терминология), добре структурираното подробно съдържание (което все пак се нуждае малко да бъде „пристегнато“, понеже в този вид е излишно разлято в стила на описателните заглавия в европейската литература от XVII–XVIII в.). Към това трябва да добавим солидната и сравнително изчерпателна библиография, към която все пак могат да бъдат предявени претенции едновременно в две посоки – в следването и донякъде преекспонирането на остарели в методологическо отношение трудове, а от друга – в необяснимото игнориране на немногобройните, но налични трудове, рапрезентиращи модерната българска литературна социология. На фона на цялото изследване и солидната подготовка на автора малко изненадващо е това, да речем, че като пример за продуктивността от „симбиозата между социология и литература“ е даден маргинален текст (от 1976 г.) на отдавна забравения литератор от 60-70-те години Пеньо Русев (с. 124). Все пак основното, на което се обляга авторката са класическите трудове на Ив. Хаджийски, Д. Маринов, К. Иречек и др., както и солидни и незагубили значението си социологически и литературоведски изследвания. Заслужават адмирации, разбира се, усилията на авторката да издири, да изучи и разбере, и което е най-важното – евристично да приложи постиженията на модерната европейска социология, философия и хуманитаристика: в труда срещаме имената на Г. Зимел, Ю. Хабермас, З. Бауман, Х. Вундер и др. Заслужава непременно да се отбележи, че дисертационният труд на Д. Беличовска е един от малцината в съвременното българско литературознание, който изобщо ползва възможностите на архива (в този случай – този на Годор Икономов, с. 158, бел. 199). Необяснимо и в пълно противоречие със световната научна практика е това, че научната литературоведска общност у нас не само няма изградени навици за работа с Архива – един от основните (редом с Библиотеката) „резори“ на хуманитарното познание, – но дори по всевъзможни начини negliжира и маргинализира не само работата с архива, но и фундаменталната и изначалната за всеки филолог работа с текста и ръкописа. Следствията и направо пораженията от подобна странна, меко казано, нагласа на научната общност са очевидни за всеки непредубеден наблюдател, но по-добре е това да се обсъжда другаде. Основната задача на дисертационния труд е не простото констатиране на очевидната опозитивност между селото и града в изследвания период, а проследяването на динамичната съотносимост между тях в отделните сфери на социалния живот и съответното им отражение в българската проза. Авторката съвсем правилно е убедена, че „отношението град – село диференцира две отделни духовни сфери, две психологии и рецептивни нагласи спрямо света“ (с. 243). Оттук за нея е твърде важно да очертае особеностите на патриархалното пространство (както то е дадено в текстовете на М. Георгиев, Т.Г. Влайков, А. Страшимиров, Елин Пелин) в неговата противопоставеност на урбанистичното (Вазов, Г. Стаматов и др.), както и междинният топос на малкия град (Вазов, К. Константинов). В конкретния анализ (и навярно не без влиянието на научния си ръководител) Д. Беличовска работи с пределни дуални опозиции, напрежението между които понякога е доведено до крайност; всъщност всички те: общност-общество, колективизъм-индивидуализъм, патриархално-модерно и др. нюансират и всъщност са производни от основната опозиция, предмет на изследването – село-град.

Според мен подготовката, нагласата и методологията на автора манифестира най-добрите си постижения във втората част от първата глава на изследването – „Социалните връзки и емоциите“ (с. 58-124). Тук на анализ са подложени: духовно-психологическият свят на патриархалния човек и на градската личност, професионалните групи в селото и града, семейните взаимоотношения; проблемът за любовта, страданието, скуката в градското пространство (особено приносен момент в

изследването). Авторката умело балансира между традиционност и новаторство в постановката на проблемите – така след „очевидния” проблем за труда в селото и града в същата първа глава следва интересния и неординарен параграф за времето в двата социотопа, за специфичните календари и часовници.

Не по-малко интересна и също така добре обоснована – и извороведски, и методологически, – е втората голяма глава на изследването, центрирана върху институцията като белег на модерния градски живот. Институциите съвсем коректно са схванати като едно от лицата на града, като белег и стожер на етатисткото начало, „носено” от градската култура. В „Заклчението” авторката правилно обобщава, че „именно институциите – съдът, чиновническите институции, казармата – синтезират идентификационните отлики на града, чертите, които го противопоставят на патриархалното. Градът е представен чрез чиновниците и институциите, като в образа на чиновниците са събрани характерни черти – същностни определители на психологията на града” (с. 252). Пред нас убедително се демонстрира един своеобразен „парад на институциите” – съдът, казармата и армията, като чрез анализа на произведения на Вазов, Г.П. Стаматов, Г. Райчев и др. убедително се показва защо те се схващат като чужди, дори „репресивни” от традиционния патриархален човек, за когото съдията, адвокатът, бирникът и т.н. представители на модерните институции, са „враг”, олицетворение на враждебна социална сила. И в тази глава се демонстрира стремежът на автора диалектически да синтезира напрегнатата опозитивност между селото и града, като вниманието се фокусира върху извънредно интересния топос на селската кръчма и отликата ѝ от градската пивница. Навярно тук е мястото изрично да изтъкна умението на авторката да обобщава и дава добри заключителни формулировки по съответния разглеждан проблем, например: „за да бъдеш приет, ти трябва да си „прочетен”, разбран от останалите, трябва да отговаряш на стандартите на определена рецепция” (с. 56); „докато селянинът „пренася” дома си в кръчмата, градският индивид, сякаш именно бягайки от своя дом, отива в пивницата” (с. 182).

Третата глава (всъщност четвърта според номерацията на автора, включително пролога) е посветена на църквата и училището като ключови институции в селото и града. Църквата и училището всъщност са институциите, които съединяват селото и града и които като че вървят „ръка за ръка” – традиция, идваща от Възраждането („навсякъде, където е строено училище, там е изградена и църква”, с. 194); естествено, и тук авторът прецизно очертава спецификите на функционирането и най-вече на възприятието и изображението на двете институции в двата социотопа. „Общото между описанието на религиозната институция и в селото, и в града е негативният в по-голямата си част ракурс, в който тя е поместена” (с. 209) – обобщава авторът.

Заклчението на труда по великолепен начин синтезира всички основни моменти на цялото изследване и всъщност е екстракт, резюме на най-важните му постижения.

Критичните си бележки ще разгърна по-подробно, понеже те касаят не толкова конкретно обсъждания текст, колкото това, че той споделя нагласи на научната общност, които, мисля, е важно да бъдат обсъдени и коригирани.

Първо, предпоставената теза за жената като жертва в патриархалното общество (с. 84, 88). По принцип жертвата непременно се мисли като жертва на изтезание, тя е съотносима с палача; кой тук е палачът? За съжаление в този пункт трябва да се констатира, че авторката сама е станала *жертва* на някои не съвсем рефлексирани тези на модерния феминизъм, негласно имплициращи, че висшият смисъл и себеосъществяване на жената е интелектуалното поприще, това да бъде авторка на статии и дисертации... Осмелявам се убедено да твърдя, че положението на българската жена в патриархалното общество е доста по-различно от онова, което обичайно (в това

число и в дисертационния труд) се представя. Жената не е робиня, не е жертва, а (сравнително) равноправен член на общността, разполагащ с власт (вкл. и икономическа) и съответните механизми за влияние (точно оттам идва популярната пословица, че „ако мъжът е главата на семейството, то жената е шията – накъдето се завърти шията, натам гледа главата”). Да, браковете по принцип са се уговарили от родителите, но и в това отношение девойката е равноправна (т.е. еднакво обезправена) с момъка. Като цяло нейните чувства, желания и воля са зачитани, а когато все пак е била принуждавана, то често се е включвал механизмът на „кражба на булката”, извършвана обикновено по предварителна уговорка, т.е. със съгласието на девойката. Българката в патриархалното общество има своите пространства на свобода и на изява, свое поле на творчество и труд – тя е автор на прекрасни народни песни, на произведения на приложните изкуства – тъкани, килими, разнообразни ръкоделия, на изумителни шевици и т.н. Освен всичко друго тези артефакти свидетелстват и за това, че жената е разполагала с времето си, тя е негов господар, което е и най-важният белег на свободния човек. Не на последно място стои господстващата роля на жената в устройството, подредбата на дома като космос. Естествено, идеализациите са неуместни: става дума за живот със силни рестрикции (в това число и чисто пространствено-географски), но такъв е изобщо животът в този тип социална организация – със своите позитиви и негативи.

Второ, споделянето и от авторката широко разпространен възглед (имащ характера по-скоро на предразсъдък) за това, че българският народ е по-скоро езически, отколкото християнски и т.н. (вж. с. 210, 212 и др.). Без да отивам далече, само ще задам реторичния въпрос: защо „езическият” български народ е построил над 130 православни манастира (някои – архитектурни шедьоври!) и над 2000 черкви и нито едно езическо капище? Вярно е, че са запазени редица обичаи с хилядолетни корени (коледуване, сурвакане и т.н.), но това е по-скоро знак за способността на християнството да акумулира в себе си местните традиции и да ги преосмисли, не за друго. От друга страна, проблемът за „народното християнство”, в което, разбира се, рефлектират доста нехристиянски практики и обичаи, е универсален проблем, а не касае единствено българската реалност; навсякъде в християнския свят има достатъчно свидетелства за най-разнородни отклонения (дори процесите на Запад срещу „вещиците” си имат своите „основания”). И още: трудно доказуемо е кое кое всъщност генерира: дали народната традиция – християнския празник или обратното? Най-вероятно християнските празници Великден, Богоявление, Успение Богородично и др. са породили съответните народни традиции, а не са ги „захлупили”, т.е. в различните случаи е възможно различно съотношение между празник и обичай.

Трето, дисертационният труд споделя един друг предразсъдък – този за отношението между народност („българското”) и църква, при което втората е само „знак” за първата и има своята стойност само дотолкова, доколкото я транслира, „запазва”. Всъщност до XVIII в. на Балканите не може да се говори за нации, съответно – за национално чувство и съзнание, основният „общ знаменател” е християнската вяра (а не „народните традиции” и не етническата принадлежност). Църквата не е „носител” на народността (националността), а в българските условия по-скоро е нейно лоно, с други думи, в България тъкмо църквата до голяма степен ражда нацията. Не е случайно, че първите „будители” на нацията (Паисий, Софроний и т.н.) са все духовни лица, че съвременната българска нация се консолидира тъкмо в църковнонародната борба (да забележим, че в този популярен термин непосредствено се сливат църква и народ, нация), че тъкмо българската църква е анатемосана за „филетизъм” (т.е. за вкарване на националния принцип в църквата). По тези въпроси е добре авторката да се запознае с неотдавна

излязлата книга на Раймон Детрез „Не търсят гърци, а ромеи да бъдат. Православната културна общност в Османската империя. XV-XIX в.” (С., 2015).

Авторката все пак точно фиксира симптоматичното разминаване между „историческата истина” (предлагана в друг тип изследвания, на основата на богат документално-архивен материал) и господстващия литературен образ на църквата (вж. с. 209-210). Въпросът тук, струва ми се, трябва да се зададе малко по-другояче, а именно: Защо българските писатели така (т.е. в предимно отрицателни краски) виждат образа на Църквата и на свещенослужителите? Какъв е източникът на тяхното църковноборчество и боготърсачество извън християнството и църквата? Според мен (мнението ми се изказва на *prima vista*) отговорът се крие в проблематиката на обсъждания труд: сатиричният, рязко отрицателен образ на църквата и на свещеника (попа) е създаден почти изключително от писатели, скъсали със селското битие, но някак си същностно свързани с него, т.е. изпълнили шеговитата констатация за това, че са „оставили селото, но то не ги е оставило”. За тях (типичен случай е Елин Пелин, на когото най-вече всички, в това число и докторантката, се позовават), църквата и съответно селският поп някак си като че презентират срама, назадначавостта, в края на краищата – миналото, с което са скъсали. Между другото, в спомените си хората, връщайки се в миналото, винаги правят съответната селекция – неща, които ги умиляват и такива, които искат да забравят, да изтласкат. Попът символизира сакралността на миналото, от което писателят със „здрави селски корени” съзнателно или не иска да се освободи. Освобождението от миналото винаги е освобождение от авторитет, оттук и съответният поглед към църквата и свещеника. За сравнение можем да посочим обратния пример: писатели и учени, които са възпитани в градска среда и така или иначе не са били принудени да скъсат връзките със селските „корени”, другояче виждат църквата и свещенослужителите – става дума за Вазов, Влайков, Стилиян Чилингиров, М. Арнаудов...

Четвърто, авторката, разбира се, не е сама, когато обяснява някои феномени, изхождайки от популярни и нерерфлектирани представи за „същността на православието” (която, естествено, обикновено просто не се познава): така например негативният образ на свещеника в анализирания произведение на българската литература се извежда от ... византийския модел на „цезаропапизъм”, при който църквата е подчинена на светската власт, а свещенослужителят се възприема като част от държавната машина. Тук няма да обсъждам коректността на постановката на въпроса, а само ще отбележа, че поради други особености на православието свещеникът е „като всички” и пред погледа на всички, понеже той също има семейство, дом, имот, сходни грижи и т.н. От друга страна, тук авторката не отчита очевидния исторически факт, че в разглеждания период (границата на XIX-XX в.) се разгаря широка борба с Църквата по „извъннаулни съображения” – борба икономическа и културна, в която „всички средства са позволени” и тук литературата като цяло ясно застава на антицърковни позиции. За да бъде победен „врагът”, той първо трябва да бъде дискредитиран и българската литература се справя със „задачата на времето”.

Пето, отново по принцип смятам, че не е проява на особено добър вкус използването на „високи” християнски метафори за събития, сцени, изображения от съвсем друг порядък. Такъв е случаят на с. 91, където колът, с който Нено е подкарал към къщи жена си Нена в края на един разказ на Елин Пелин, е сравнен с Разпятието и страданието на кръстните мъки. Мисля, че трябва да има някакви предели и за хиперболизациите, особено когато те „прескачат” от един свят в друг, от една смислова йерархия в друга, в противен случай се губи усетът за автентичност; всяко нещо има своята смислова пълнота в оная координатна система, в която съществува. Все пак, най-често колът си е просто кол. Тук можем да добавим и използването на неточни

(дори направо безсмислени) и излишно експресивни изрази от рода на „фалшивата ритуална догматика” (с. 201), „сухата догматика и фалшивата ритуалност на християнството” (с. 203) и др.

Що се отнася до техническото оформяне на текста, добре е бележките под линия да бъдат уеднаквени според приетия стандарт; на няколко места има необяснимо разминаване между онова, което в текста се обявява, че се цитира и посочения в бележката под линия източник (вж. с. 195, където авторката се позовава на спомените на М. Маджаров, неправилно наречени „изследване”, а в бележката под линия се цитира И. Хаджийски, или с. 201, където се позовава на Хр. Гандев, а в бел. под линия са посочени „Гераците” на Елин Пелин); добре е да се избягва да се цитират имената и становищата на авторитети без да се посочват съответните извори (както това е на с. 55, 192), както и самоцелното привличане на „гръмки имена”, които трябва да подкрепят едни общо взето тривиални твърдения (вж. например с. 55 с позоваване на името на Ю. Хабермас). Библиографията не е коректно оформена според съответните стандарти и върху нея трябва да се поработи; цитираните публикации от Linternet трябва да се посочат с пълния електронен адрес. Добре е авторката да цитира издадените преди няколко години автентични спомени на Алипия Влайков, брат на Т.Г. Влайков, а да не ги споменава от „втора ръка” (с. 229).

Разбира се, критическите ми бележки в никакъв случай не поставят под съмнение достойнствата на рецензирания труд; напротив, те само подчертават способността на труда да генерира креативна критика, а не само дежурни комплименти.

Като изказвам адмиращите си към предложения труд и поздравявам за него както авторката Д. Беличовска, така и нейният научен ръководител доц.д-р Пламен Антонов, настоявам:

На Даниела Беличовска да бъде присъдена научната и образователната степен „доктор”, като препоръчвам на Института за литература на БАН и Издателски център „Боян Пенев” да помислят за възможността за издаването на труда като книга – разбира се, след отразяването на необходимите допълнения и корекции.

30 септември 2015 г., София

С уважение:

Доц.д-р Емил Димитров